

CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN SİNTAKTİK TƏHLİLİNİN TƏDRİSİ

Cümlə üzvləri baş və ikinci dərəcəli üzvlər olmaqla ona görə iki yerə ayrılır ki, beləliklə bunlar cümlə üçün eyni dərəcəyə malik deyildir. Üzvlərin bəzisi cümlənin qrammatik əsasını, bel sütünunu təşkil edir. Digər bir qismi həmin üzvləri dəqiqləşdirməyə dolğunlaşdırmağa xidmət edir. Bildiyimiz kimi cümlə üzvlərindən mübtəda və xəbər cümlənin baş üzvləri kimi onun qrammatik əsasını təşkil edir.

Lügəvi mənaya və qrammatik şəkli malik hər bir söz və ya söz birləşməsi cümlə üzvü ola bilər. Cümlə üzvlərindən bəziləri cümləni quruluş cəhətdən yaratmaqda və bitmiş bir fikri ifadə etməkdə ən zəruri və həlledici əhəmiyyətə malikdirsə, digərləri bunları izah etməyə, aydınlaşdırmağa, mənalarını tamamlamağa xidmət edir. Bunlardan birincilər baş üzvlər, ikincilər isə ikinci dərəcəli üzvlər adlanır [1, s. 104].

Orta ümumtəhsil məktəblərində sintaktik bölmənin tədrisinin başlıca məqsədi bir tərəfdən şagirdlərdə mücərrəd təfəkkürü inkişaf etdirmək, digər tərəfdən isə onlarda kommunikativ bacarıqlar formalaşdırmaq və təhlil olunacaq hər hansı bir cümlənin növü, quruluşu və ən incə mənə xüsusiyyətləri haqqında ətraflı təsəvvür yaratmaqdır. Bu bacarıqları inkişaf etdirərək formalaşdırmaq üçün bir neçə tələb irəli sürülür:

– Cümlədə sözlərin və mətndə cümlələrin bir-biri ilə birləşməsinin əsas qaydalarını şagirdlərə dərk etdirmək; Bunun üçün dərslik və müəllimin izahı əsas götürülür.

– Sadə mürəkkəb cümlələrdə sözlərin mənə əlaqələrini qrammatik qanunlara əsasən izah etmək; Bu zaman qrammatik təhlillərdən istifadə etmək lazımdır.

– Şagirdləri müxtəlif növlü çalışmalar üzərində işlətməklə sözlərin semantik əlaqələrini düzgün dərk etmək və durğu işarələrindən doğru şəkildə istifadə vərdisləri formalaşdırmaq; Dərsdə bu xüsusiyyətlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Sintaktik təhlil morfoloji təhlillə birləşdikdə onun praktik dəyəri daha da artır, fəndaxili əlaqə yaranır, şagirdlərin fəallığı yüksəlir. Sintaktik təhlil zamanı bu və ya digər cümlə üzvünün ifadə olunduğu nitq hissəsi ilə əlaqədar müntəzəm sorğunun aparılması iki cəhətdən faydalıdır:

1) cümlə üzvləri ilə nitq hissələri arasındakı fərq aydınlaşdırılır;

2) morfolojiyə üzrə keçilmiş materiallar müntəzəm olaraq təkrarlanır.

Sintaksisə aid olan məşğələlərdə şagirdlərə sintaktik formaların əhəmiyyəti, onun üslubi imkanları və nitqdə işlənmə yerləri izah edilməlidir. Məktəbdə sintaksis üzrə məşğələ apararkən, həmişə ayrı-ayrı cümlələr üzərində işləmək lazım gəlir. Dərs prosesində bu cür təhlillər aparmaq üçün şagirdlər əvvəlcə cümlə söyləməli, sonra isə sintaktik təhlil aparmalıdır. Müəllim onların söylədikləri cümlə üzərində redaktə işi aparmalı və nöqsanları elə oradaca şagirdlərə göstərməlidir. Sintaktik təhlil zamanı uşaqlara cümləni intonasiyaya görə müəyyənləşdirməyi, cümlədə sözlər arasında əlaqələri düzgün təyin etməyi, baş üzvlər və ikinci dərəcəli üzvləri, söz birləşmələrini, mürəkkəb cümləni təşkil edən sadə cümlələri tapmağı öyrətmək lazımdır.

Sintaktik təhlilə başlamazdan əvvəl müəllim şagirdlərə izah etməlidir ki, bu cür təhlil zamanı sözləri ayrılıqda deyil, cümlə içərisində nəzərdən keçirmək lazımdır.

Sintaktik təhlilin iki növü var:

1. Cümlə üzvlərinə görə təhlil;

2. Cümlənin quruluşuna görə təhlil [2, s. 99].

Hər iki təhlildə aşağıdakı ümumi olan cəhətləri görmək mümkündür:

– hər iki halda lazım gəldikdə cümlənin alındığı mətne görə mənası və əhəmiyyəti müəyyən edilir;

– cümlənin növü müəyyən edilərək ona tam xarakteristika verilir.

Sintaktik təhlilin hər iki növündə cümlənin mənası və əhəmiyyəti müəyyən edilir. Cümlənin növü müəyyən edilərək ona tam xarakteristika verilir. Sintaktik təhlillər apararkən şagirdləri onlara tanış olan mətnlərdən götürülmüş ayrı-ayrı cümlələr üzərində işlətmək lazımdır.

Sintaktik təhlil təkrar üçün ayrılan dərs saatlarında da öyrədilir. Sintaktik təhlil zamanı da şagirdlər hər hansı bir cümləni yazıb həm şifahi, həm də yazılı izahat aparırlar. Müəllim cümlə üzvlərinə görə təhlilə başlamazdan əvvəl sadə cümlənin ümumi xarakteristikası-seçilmiş cümlənin intonasiyaya görə növləri, müxtəsər və geniş, şəxslı və şəxssiz, bütöv və ya yarımçıq cümlə olduğu haqqında şagirdləri məlumatlandırmalıdır.

Cümləni sintaktik cəhətdən təhlil edərkən, orada morfoloji və bəzən fonetik təhlil aparmaq da lazım gəlir ki, bu da fəndaxili inteqrasiya vasitəsilə əvvəlki mövzulardan da yada salınmasına şərait yaradır. Lakin məlumdur ki, bunu hər dəfə və həmişə aparmaq olmaz. Deməli, təhlilin növü keçilən dərsin məqsədindən asılıdır. Əgər məqsəd şagirdlərin diqqətini sintaksis ətrafında mərkəzləşdirməkdirsə, burada sintaktik təhlillə kifayətlənmək olar. Lakin cümlə üzvlərinin hansı nitq hissələri ilə ifadə olunmasını müəyyənləşdirmək və onu yaxşı dərk etmək lazım gəldikdə, morfoloji təhlilə də müraciət edilməlidir.

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun mənimsədilməsi prosesində istifadə olunan yollardan biri də fəal təlim metodlarıdır. Sadə və mürəkkəb cümlənin tədrisi zamanı istifadə olunan qrammatik təhlillərdən sonra BİBÖ, Venn diaqramı, Klaster (şəxələndirmə) metodlarının tətbiqi əldə olunan biliyin uzun müddət yadda qalmasına kömək edir [3, s. 51-55].

¹⁰⁶ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantu. kemalerehimli347@gmail.com

"Cümlə üzvlərinin sintaktik təhlili qaydası" mövzusunda dərslin təşkilinə dair nümunəyə nəzər salaq.

Əvvəlki mövzu: Cümlə üzvləri. Cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvləri.

Yeni mövzu: Cümlə üzvlərinin sintaktik təhlili qaydası.

Məqsəd: Şagirdlərin müstəqil düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək yolu ilə cümlə üzvləri və onların ifadə vasitələri haqqında öyrəndiklərini daha da genişləndirmək və möhkəmləndirmək.

Metod: İnteraktiv metod: qruplar, əqlə hücum, işgüzar səs-küy, müsahibə və s.

Dərslin təchizi: "Azərbaycan dili" dərslisi, əyani vəsaitlər, biletlər, krosvord və testlər.

Dərslin planı:

1. Sinfin təşkili.
2. Ev tapşırıqlarının yoxlanılması.
3. Keçmiş mövzu ilə bağlı müsahibə yaxud biletlər vasitəsi ilə sual-cavab aparılması.
4. Keçmiş və yeni mövzunu əlaqələndirmək. Yeni mövzu barədə izahın verilməsi.
5. Yeni mövzunun şagird tərəfindən dərindən öyrənilib möhkəmləndirməsi məqsədi ilə müsahibə, biletlər ilə iş, test tapşırıqlarının yazılması.
6. Yeni mövzuya dair biliklərin şagirdlər tərəfindən qazanılmasının qiymətləndirilməsinin aparılması.
7. Ev tapşırığının verilməsi.

Dərslin gedışı:

Şagirdlər 5 qrupa bölünür: Mübtəda, Xəbər, Tamamlıq, Təyin, Zərflilik. Qrup liderləri təyin olunur və onlar qruplarındakı şagirdlərin davamiyyəti ilə bağlı məlumat verirlər. Müəllim şagirdlərin ev tapşırıqlarını yoxlayır.

Daha sonra keçmiş dərslə bağlı sual-cavab edilir. Bu zaman əqlə hücum metodundan istifadə edilir:

M: Söz birləşmələrinin quruluşca növləri hansılardır?

Ş: Söz birləşmələri quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Sadə söz birləşmələri iki müstəqil sözdən ibarət olursa, mürəkkəb söz birləşmələri üç və daha artıq mürəkkəb sözün birləşməsindən ibarət olur.

M: Cümlə üzvlərinin quruluşca növləri hansılardır?

Ş: Sadə və mürəkkəb cümlə üzvləri. Sadə cümlə üzvləri bir sözdən ibarət olur. Mürəkkəb cümlə üzvləri iki və daha artıq sözdən ibarət olur.

Müsahibə mərhələsindən sonra müəllim hər qrupa xüsusi vərəq təqdim edir və bu vərəqlərdə keçmiş mövzu ilə bağlı suallara yer verilir. Cavablar müəllimə təqdim olunduqdan sonra hər qrupun cavabları liderlər tərəfindən təqdim olunur.

Müəllim keçmiş mövzu ilə yeni mövzu arasında əlaqə yaratmaq üçün şagirdlərə məlumat verir ki, onlar artıq sadə cümlənin sintaktik təhlili ilə bağlı müəyyən biliklərə sahibdirlər və bu dərslin məqsədi mövcud biliklərinin genişləndirilməsidir. Bundan sonra müəllim proyektor vasitəsilə sadə cümlənin sintaktik təhlil qaydası və cümlə üzvlərinin şərti işarələrini elektron lövhədə şagirdlərə göstərir. Bu zaman cümlələr üzərində sintaktik təhlillər aparılır.

Şagirdlərin müstəqil işi üçün müəllim hər qrupa sintaktik cəhətdən təhlil edilməsi üçün cümlələr təqdim edir. Bundan sonra onların cavabları yoxlanılır və qiymətləndirilir. Yekun olaraq cümlə üzvləri və onların sintaktik təhlilinə dair test tapşırıqları şagirdlərə təqdim olunur. Bunda sonra isə müəllim tərəfindən şagirdlərin ümumi qiymətləndirməsi aparılır və onlara ev tapşırığı müəyyənləşdirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 423 s.
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998.
3. Azərbaycan dili dərslik. VIII sinif. Bakı: Şərq-Qərb, 160 s.
4. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili (cümlə üzvləri), Bakı, 1947.
5. Maqsudov E. Cümlə və cümlə üzvlərinin tədrisində poetik-praktik çalışmaları işin təşkili. //Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi: jurnal. 2016, №1, s. 36-44.

Açar sözlər: sadə cümlə, cümlə üzvləri, baş üzvlər, mübtəda, xəbər, sintaktik təhlil

Key words: simple sentence, sentence members, Prime members, subject, news, syntactic analysis

Ключевые слова: с простым предложением, члены предложения, главные члены, предисловие, новости, синтаксический анализ

Xülasə

Cümlə üzvü dedikdə bir-biri ilə məna və qrammatik cəhətdən bağlı olan, müstəqil sintaktik vəzifə daşıyan sözlər və birləşmələr nəzərdə tutulur. Cümlə üzvləri baş (mübtəda və xəbər) və ikinci dərəcəli (təyin, tamamlıq, zərflilik) formasında təsnif edilir. Bu məqalədə cümlə üzvlərinin sintaktik təhlili problemi və onun tədrisindən bəhs edilir. Cümlə üzvlərinin sintaktik təhlilinin tədrisinin tədqiqi orta məktəb proqramı əsasında aparılmışdır. Bu zaman sintaktik təhlil morfoloji təhlil arasındakı qarşılıqlı əlaqədən bəhs edilmişdir. Bununla belə, məqalədə "Cümlə üzvlərinin sintaktik təhlili qaydası" mövzusunda dərslin təşkilinə dair nümunə verilmişdir. Dərs nümunəsi kiçik qruplarla iş formasında təqdim olunmuşdur.

Summary

By a member of a sentence we mean words and combinations that are connected with each other in meaning and grammatically, carrying an independent syntactic task. Members of the sentence are classified in the form of the main (subject and news) and secondary (designation, completeness, adverbial). This article deals with the problem of syntactic analysis of sentence members and its teaching. The study of teaching syntactic analysis of sentence members was carried out

on the basis of the secondary school program. In this case, syntactic analysis has been talked about the interaction between morphological analysis. However, the article provides an example of organizing a lesson on the topic "the procedure for syntactic analysis of sentence members." The lesson sample is presented in the form of work with small groups.

Резюме

Под членом предложения понимаются слова и сочетания, которые связаны между собой смыслом и грамматически, несут самостоятельную синтаксическую задачу. Члены предложения подразделяются на главные (Благовещение и весть) и второстепенные (обозначение, завершенность, наречие). В данной статье рассматривается проблема синтаксического анализа членов предложения и его преподавание. Исследование обучения синтаксическому анализу членов предложения проводилось на основе программы средней школы. В это время синтаксический анализ упоминалось о взаимодействии между морфологическим анализом. Однако в статье приведен пример организации урока по теме "Порядок синтаксического анализа членов предложения". Пример урока представлен в форме работы с малыми группами.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva